

Настава грађанског образовања као секундарни агенс политичке социјализације младих и њена улога у транзицији политичке културе у Босни и Херцеговини

СТАНИСЛАВ ТОМИЋ, магистар филозофије

ЈУ Средњошколски центар „Петар Кочић“ Зворник

Циљ овог рада је да препозна и укаже на корелације наставе грађанског образовања и политичке социјализације, политичке социјализације и политичке културе, те политичке културе и наставе грађанског образовања.

Намјера аутора је да из херменеутичког круга ових појмова објасни улогу наставе грађанског образовања у процесу политичке социјализације и формирања политичке културе у Босни и Херцеговини.

Тиме се отвара дискусија о значају институционализације грађанског образовања у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: *Грађанско образовање, политичка социјализација, политичка култура, Босна и Херцеговина.*

Добро смишљено друштвено васпитање може увијек да из једне душе, ма каква она била, извуче ону корист коју она садржи. (Виктор Иго, Јадници I)

Норвешки педагог, писац и академски радник, Инге Еидсвага, каже: „Друштво које редовно не дискутује о циљу које имају његове најважније државне институције за социјализирање, изневјерава свој демократски задатак. Умјесто да буде сигурна и добро освјетљена лука за поморце, школа ризикује да постане плутани чеп, који се креће по таласима медијског мора и који је бацан вјетровима жеља политичара да оставе трага иза себе.“ (Еидсваг, 2007:13).

Наиме, наша основна задаћа овог пута, сходно томе, заправо и јесте да на овај начин отворимо дискусију о настави грађанског образовања у оквиру образовних институција, те да се фокусирамо на један од њених битних циљева, а то је, дакако, политичка социјализација, која даље води процесу формирања политичке културе младих.

Диспозиције које чине демократски карактер нису урођене. Грађанска врлина, као уосталом и многе друге врлине, се не наслеђује. Свака генерација и сваки појединац за себе, треба да усвоји одређена знања, стекне навике, задобије вјештине и развије особине личног и јавног карактера, како би се у друштву успоставиле и одржале вриједности уставне демократије. Стога је грађанско образовање наша главна брига, или би бар требало да буде.

За једно друштво не постоји важнији задатак од развоја информисаног, ефикасног и одговорног грађанства (Брансон, 1998). То би требао да буде универзални образац приликом креирања глобалних планова у образовању.

„Према школском *Наставном плану*, циљ је образовања стварање *интегрисаног човјека*. Човјека који је у потрази за смислом, који ствара, ради, који је пристојан, сарађује са другима и води рачуна о природи. Интегрисани човјек се реализује на више начина, који сви служе друштву у коме живи.“ (Еидсваг, 2007:11).

Политичка социјализација као субординаран појам и детерминанта политичке културе

Очекивано, с обзиром на степен научног развоја у овој области, не постоји само једно одређење политичке културе.

Примјера ради, Роберт Дал, дао је оригиналну концепцију и појмовна одређења политичке културе. Он истиче да политичку културу сачињава мрежа индивидуалних оријентација према политичком систему.“ (Матић-Подунавац, 2007:352).

Амерички политиколог Лисјен Пај наглашава везу између политичке културе и политичког развоја. „За њега, појам политичке културе претпоставља да ставови, сентименти и спознаје које управљају политичким понашањем у неком друштву нису случајне категорије, већ представљају кохерентне моделе мишљења и дјеловања. Политичка култура даје смисао, облик и предвидљивост политичком процесу.“ (Вујичић, 1997:123).

Загорка Голубовић даје комплексну дефиницију, „која поред облика партиципације индивидуа у друштвеној пракси или *културе понашања*, укључује и норме и увјете њихове партиципације, а то значи и типове друштвених/политичких акција, као и процесе у којима се индивидуе припремају за друштвену партиципацију (социјализација, а посебно политичка социјализација, формирање *друштвеног карактера*, процеси симболизације, прихваћени типови вјеровања и идеологије, доминантни менталитет, такозвани национални карактер).“ (Вујадиновић, 2008:29).

Иначе, као родоначелници савременог појма политичке културе узимају се амерички научници Габриел Алмонд и Сиднеј Верба. Штавише, за њих се везује нашироко одвећ прихваћена класификација по којој постоје *парохијални*, *поданички* и *партиципативни* тип политичке културе.

Ово су, веберовски речено, *идеални типови*, јер у стварности нема чисто парохијалне, нити чисто поданичке, а ни посве партиципативне политичке културе, већ је политичка култура у ствари легатура ових типова у једној заједници.

Другим ријечима, Алмонд и Верба више говоре о интеракцији различитих типова политичке културе него што их посматрају изоловано.

Лајтмотив њиховог, чувеног дјела, *Цивилна култура*, јесте однос политичке културе и демократске стабилности, а њиховом се тезом по питању тог односа афирмише значај политичке културе као чиниоца демократске стабилности.

„Развој стабилне и ефикасне демократске владе зависи не само од структура државе и политике: он зависи од оријентације коју људи имају према политичком процесу, дакле од политичке културе. Уколико политичка култура није у стању да подржава демократски систем, шансе за успјех тог система су слабе.“ (Алмонд/Верба, 1972:488).

Надасве, оно што је у њиховом дјелу за нас од посебног интереса јесте мишљење да се, да тако кажемо, трансмисија политичке културе са генерације на генерацију врши кроз процес политичке социјализације. Овдје коначно долазимо до другог за нас важног појма, а то је политичка социјализација, који очигледно припада појму политичке културе.

Поред политичке традиције, политичка социјализација представља другу детерминанту политичке културе. Сама социјализација јесте процес интеграције појединца у друштво и има, како нам је познато, свој примарни и секундарни ниво.

Ако политичка култура представља скуп знања, вјештина, осјећања, вриједности и ставова чија је интенционалност одређена политичком предметношћу, онда политичка социјализација није ништа друго до процес њиховог формирања.

„Кад је реч о политичкој социјализацији, ваља разликовати спонтане и несвесне процесе идентификације и социјализације, од оних који су усмерени, програмирани и рационализовани, на пример преко васпитања, образовања итд.

Постоје многи непосредни начини политичког васпитања и образовања, који у неким системима чак попримају карактер идеолошке индоктринације, док су у неким део тзв. грађанског одгоја или тренинга, нарочито у грађанским либералним системима.“ (Матић-Подунавац, 2007:355).

Свака политичка култура се, како смо већ примјетили, формира под утицајем политичке традиције или политичке социјализације. Да градимо нову политичку традицију, како бисмо из ње извукли демократску политичку културу, ми напросто немамо времена. Шта нам онда преостаје? Одговор на ово питање стоји код Алмонда и Вербе: „*Најочитија замјена за вријеме јесте образовање.*“

Другим ријечима, треба употријебити образовање као рационалну снагу политичке социјализације како би што брже и ефикасније трајект политичке културе прешао са недемократске на демократску страну копна. Међутим, да ли се та снага код нас програмираним тренинзима јача, или, пак, мишићи нашег образовања у процесу политичке социјализације полако али сигурно атрофирају?

У Босни и Херцеговини је ово питање од прворазредног значаја, будући да је за њен демократски напредак нужна својеврсна трансформација поданичке у партиципацијску политичку културу, у којој, најједноставније речено, „политичка јавност подразумева активно учешће грађана у општим пословима државе.“ (Тадић, 1996:487).

Онолико колико је важан овај процес, толико је важно и грађанско образовање. „Карактер опште климе у школи може битно утицати на смјер, интензитет и карактер дејства животних искустава важних за развој ученика.“ (Станојловић, 2002:7).

„Школски утицаји на морално формирање ученика у традиционалној настави су првенствено базирани на доцирању моралних норми.“ (Сузић, 2005:552). Очигледно у нашем друштву већ неко вријеме влада конфузија око поимања квалитетног образовања.

„Квалитетно образовање претпоставка је за *компетентно учествовање и одлучивање у демократском процесу*.“ Ми као да уопште нисмо свјесни да према савременим педагошким стандардима, дефинисаним у релевантним међународним документима, један од најважнијих циљева образовања, између осталих, јесте и *учење за заједнички живот*.

„Социјална компетенција подразумијева оспособљеност ученика за живот и партиципацију у слободном грађанском друштву.“ (Илић, 2000:18-21). И како онда грађанско образовање, које је ништа друго него то, може бити на маргини образовног процеса, кад је директно повезано с његовим главним задатком?

Због свега тога наше школе и даље губе корак с временом.

Образовање је лептир који мора да изађе из своје чауре. Да се разумијемо, није проблем у институцијама, него у формализму који паразитира на уштрб њиховог смисла.

Обратимо ево пажњу на разматрања чувеног британског социолога, Ентонија Гиденса. „Са променом друштва мењају се и традиционална уверења и институције на којима оно почива. Појам образовања – који подразумева јасно структурисани пренос знања у оквиру формалних институција – узмиче пред једним ширим концептом 'учења' које се одвија у различитим окружењима. Прелаз са 'образовања' на 'учење' није неконсеквентан. Они који уче су активни, радознали друштвени делатници који стичу увиде у мношто извора, а не само у оквиру неког институционалног окружења.“ (Гиденс, 2007:532).

Настава грађанског образовања треба да представља модел савременог учења. Само као таква она може на ефективан начин утицати на процесе политичке социјализације и формирање политичке културе.

Да би испунила своју сврху она не само да не треба да робује стерилном формализму који му намеће затворени педагошки систем, како то код нас зна да бива, већ, напротив, треба да својим примјером иницира промјену приступа образовању и буде предводница цјелокупног образовања у борби са захтјевима прошлости и изазовима садашњости зарад боље будућности свих.

И као што у славном ремек дјелу француског сликара из доба романтизма, Ежена Делакрое, *Слобода води народ*, тако настава грађанског образовања треба водити образовање.

Улога наставе грађанског образовања и њена позиција у корелацији политичке социјализације и политичке културе у Босни и Херцеговини

Човјек своју сврху може да оствари једино у заједници. „Из овога је дакле јасно да држава настаје по природи и да је човјек по природи друштвено биће, а онај ко због све природе, а не случајем, стоји ван друштвене заједнице или је рђав или је бољи од људи.“ (Аристотел, 1975:32).

Упркос томе што је човјек, како је то означио Аристотел у првом поглављу *Политике*, зоон политикон, политичко биће или ти биће заједнице, и што му је, ако то узмемо у обзир политичка социјализација инхерентна, тај процес политичког стасавања човјека, да се тако изразимо, није заокружен његовим простим боравком у некој заједници.

Политичка социјализација, нарочито у наше вријеме, подлијеже различитим утицајима породице, школе, медија, припадности различитим друштвеним, посебно етничким и религијским групама итд.

„Моћ и новац могу да разједу политички процес и потисну компромисе рационалне аргументације. Политичка јавност може да искуси периоде стварања каста, учмалости па и усахнућа. Стога реални политички процес као такав још не нуди довољну гаранцију за људска и основна права.“ (Алекси, 2011:212).

Сваки човјек јесте политичко биће, али нема сваки човјек исту политичку културу. Људи у заједници, у политеији, преко политичке социјализације стичу различите политичке културе, као што људи егзистирајући у различитим друштвима стварају различите културе.

Све то стоји, али опет остаје питање: какве то уосталом има везе са наставом?

Да видимо онда шта би на то могли да нам кажу неки од оних истраживача који у својој научној опередијелности узимају наставу за свој предмет.

„Компетенције из социјалне сфере се најбоље могу развијати у школи. Школа је богомдани медиј за подстицање и развијање ових компетенција. Дијете које учи наставном интеракцијом, које је при школском учењу оријентисано на сарадњу и подршку вршњака, развиће осјећај да је прихваћено, да се може и треба ослањати на људе око себе, да је живот у друштву најљудскија потреба сваког појединца. Развијајући рано компетенције личности у кооперативном учењу, младог човјека припремамо за слободан живот у савременој цивилизацији.“ (Сузић, 2001:101).

Овдје се јасно препознаје улога наставе у политичкој социјализацији. Идемо даље!

„Неки савремени руски педагози и психолози разматрају образовање као вид социјализације, као процес и резултат институционализоване и педагошки организоване социјализације човека, која се остварује, како у његовом интересу, тако и/или у интересу друштва коме он припада.“ (Гејздер, 1996:96).

И није ту крај... „Да подсетим, у класичном поимању социјализације дете је биће у 'постајању'. А детињство као друштвени конструкт обухвата три различита аспекта:

- (1) детињство као скуп идеја и ставова,
 - (2) детињство као скуп односа и активности, и
 - (3) детињство као дечји свет.“
- (Радић, 2009:100).

„Социјална димензија васпитања, коју је доскора обезбјеђивала породица или локална заједница, данас је угрожена. Родитељи су у великом броју породица пословно заузети, а у великим градовима, мегалополисима, нема више локалних социјалних утицаја као што су: брига о сваком појединцу, вредновање понашања појединца, подршка и оспоравање... Сурова *џунгла на асфалту* гута оне fine димензије социјализације и емоционалности које су нам хиљадама година омогућавале да преживимо у људском чопору.“ (Сузић, 2003:10).

Тај изазов се свом својом тежином сручио на школске установе. Школа тиме добија нове димензије и нове улоге у односу на њено традиционално држање. Једну од тих битних улога она треба да оствари преко грађанског образовања. Јер ако, како ствари стоје, заказују примарни агенси политичке социјализације, то значи да морамо ојачати секундарне агенсе док се примарни агенс поново не консолидује.

Школско образовање је носилац секундарне социјализације.

У прилог томе, подупрегнута интердисциплинарношћу, настава грађанског образовања представља стожер секундарне политичке социјализације, која, кад примарна политичка социјализације не функционише, преузима примарну улогу, као што у објектима од посебног значаја, када нестане примарног напајања енергијом, долази до пребацивања на секундарне изворе напајања који тада постају примарни.

И још нешто. „Како се у респонсибилној настави интензивно одвијају и процеси социјализације личности ученика, за теоријско осмишљавање **поливаријантне демократске партиципације** у таквој настави могу се као инструктивна прихватити сазнања структурно-функционалне и социјално-интеракционистичке теорије школе чије је централно проблемско подручје друштвена функција васпитања, односно културна трансмисија школе и њена улога у социјалном формирању личности. Такву мисију школе проучавао је амерички социолог **Талкот Парсонс** (Талцот Парсонс 1902-1979).“ (Илић, 2000:21).

Каква је то, дакле, настава грађанског образовања и у чему је њена специфичност?

„За наставу у оквиру хуманистичке перспективе педагогија учествовања одговарајућа је метода. Она се ослања на комуникацију и учествовање, а мање на једнострано преношење знања и предавања водитеља.“ (Ђулиман-Хјортх, 2007:22).

Педагогија учествовања је окосница наставе грађанског образовања, а грађанско образовање је у ствари образовање за демократију и људска права.

„Уз садржај пун информација, добро образовање за демократију и људска права унапријеђује знање о вриједностима и принципима демократије. То знање је темељно, јер је оно предуслов за разумну и добровољну посвећеност грађана демократским нормама, процедурама и резултатима.“ (Брансон, 2002:15).

Али у грађанском образовању није довољан само садржај пун информација. Од пресудног је значаја и начин рада. „Начин рада у васпитно-образовном процесу, посебно неговање дијалога и демократије у међусобним односима свих субјеката васпитно-образовног рада, такође веома много доприноси васпитању за демократију, људска права и толеранцију.“ (Недељковић, 1997. стр. 116.)

Веза између наставе грађанског образовања и политичке социјализације да се учити у општем циљу грађанског образовања.

„Општи циљ цјелокупног грађанског образовања и васпитања јесте формирана личност компетентног, посвећеног, слободног, активног и одговорног грађанина демократског друштва.“ (Илић, 2015:88).

И посебне и појединачне циљеве грађанског образовања је исто тако готово немогуће изоловати у односу на процес политичке социјализације младих, јер рецимо стицање знања о структури и организацији власти, као један од посебних циљева, има смисла само уколико то знање буде служило стварању ефикасног, политички социјализованог, активног и одговорног грађанства.

А ако узмемо да говоримо о појединачним циљевима, шта је, на примјер, појединачни циљ – *ученици треба да буду у могућности да се понашају тако да поштују правила и законе у свакодневним ситуацијама и траже од других да то чине* – ако не политичка социјализација?!

Да је настава грађанског образовања битан фактор политичке социјализације јасно се види и по принципима грађанског образовања.

У својој књизи *Методика грађанског образовања*, Миле Илић наводи сљедеће принципе грађанског образовања:

принцип интердисциплинарне научне заснованости грађанског образовања;

принцип равноправности, демократичности и респонсибилности учесника грађанског образовања;

принцип разумијевања, солидарности, ненасиља и интеркултуралности грађанског образовања;

принцип индивидуализације и социјализације личности ученика у грађанском образовању;

принцип стимулативности и стваралачке активности учесника у грађанском образовању;

принцип систематичности и поступности грађанског образовања и

принцип рационализације и економичности грађанског образовања.

Ми ћемо, некако очекивано, за потребе овог рада апстраховати *принцип индивидуализације и социјализације личности ученика у грађанском образовању.*

„Ови и остали квалитети демократског грађанства подстичу се балансом индивидуализације и социјализације у грађанском образовању. Зато су и оба комплементарна аспекта и интегрисана у један дидактичко-методички принцип. Друга интегрална димензија овог начела – социјализација личности појединца у грађанском образовању остварује се интензивније у кооперативном и интерактивном (тандемском, групном, одјеленском) учењу и дјелотворном заједничком поучавању.“ (Илић, 2015:109).

Из овога треба разумјети и једну другу поставку:

„Централно питање методички осмишљене реализације програма грађанског образовања на било ком нивоу школског система (основношколском, средњошколском, универзитетском) јесте креирање интерактивне лекције.“ (Илић, 2002:207).

Развијање способности активног и одговорног грађанина иде у два основна правца, а то су *развијање интелектуалних способности грађана и развијање способности активног учествовања.*

„Рефлексивним, активним, искуственим, заједничким и индивидуализованим учењем подражаваним дјелотворним поучавањем у програмима, концептима, лекцијама и вјежбама грађанског образовања, ученици истовремено усвајају трајније вриједна грађанска знања, усавршавају грађанске вјештине, његују грађанске врлине и развијају грађанске способности.“ (Илић, 2015:101).

У најширем смислу грађанско образовање означава све процесе који утичу на убјеђења, обавезе, способности и радње људи као чланова неке заједнице. Постоји неколико добрих разлога зашто у грађанском образовању треба нагласак ставити на школе.

Као прво, емпиријска истраживања показују да је на грађанске навике и вриједности релативно лако утицати и мијењати их док су људи још увијек млади.

Други разлог је што школе у неким државама имају јасан задатак да образују ученике за грађанство (Цриттенден, 2013.).

Да, закључимо:

„Ниједан поступак не збива се у политичком вакууму.“ (Сингер, 2004:372).

Различити политички системи стварају различите особине код људи.

Поред психолошког профила личности можемо говорити и о њеном политичком профилу, нарочито када нечије личне особине постају особине јавног карактера.

Тај пут од личног до јавног, од психолошког до политичког, јесте политичка социјализација, која се даље развија у политичку културу.

Свака култура, па тако и политичка, има морал као свој конститутивни елемент. „Под судовима политичког морала разумијем оне у којима се колико је нека држава добра или лоша одређује на аналоган начин као што се у моралним судовима одређује о појединцима,“ каже њемачки филозоф Ернст Тугендхат (Тугендхат, 2003:292).

Морални суд о појединцу отвара питање његовог васпитања и образовања.

Да би појединац био морално одговоран, он мора претходно бити слободан, јер нема одговорности без слободе, нити слободе без одговорности.

Зато васпитање и образовање треба да почива на принципима слободе.

„Ако је човек присиљен да нешто учини, он за то не може бити ни похваљен ни покуђен.“ (Мабот, 1981:128).

Политичка социјализација у демократском друштву је припремање за слободу, образовање за слободу у њеном пуном смислу. И ту се, ето, додирују васпитање и образовање са политичком социјализацијом и политичком културом.

Улазећи у друштво појединац улази у сферу различитих сукоба.

„Сукоби интереса су стварни, неизбежни и неискорењиви. Није питање у томе да се они отклоне, али је све значајније да се ограниче и обуздају.“ (Меки, 2004:235).

Како ће се човјек понашати у тим сукобима, опет је питање политичке социјализације и политичке културе.

Тако демократска политичка култура подразумијева да су сукоби у друштву нужни, али да се они могу ријешити мирним путем, односно она инсистира на толеранцији и компромису као њеним основним вриједностима.

Зато, да бисмо имали друштво у коме ће се сукоби рјешавати мирним путем, потребно је младе људе васпитавати и образовати у духу толеранције и компромиса.

И ту опет видимо зависност демократске политичке културе од грађанског образовања као фактора у процесу политичке социјализације.

Политичка социјализација и политичка култура показују свој значај и када говоримо и јавном мњењу.

За Јиргену Хабермасу, који је некако незаобилазан када је ријеч о овом проблему, јавно мњење је *просуђивање публице која је сама способна да суди*.

Да бисмо говорили о демократском друштву, неопходно је да постоји критичка јавност. Али и та критичка јавност којом се у демократији објашњава однос између грађанског и политичког друштва, није вриједност која се задобија тек тако.

И за њу је потребна политичка социјализација, односно образовање за критичку јавност. Јер није свака јавност критичка.

И није риједак случај да чак и у слободним друштвима „јавно мњење садржи некритичке и непромишљене судове, субјективне представе, нешто што се може сматрати барем недовољно истинитим, чак уображеним.“ (Тадић, 1996:478).

Развијање критичког расуђивања, на коме треба да почива јавно мњење, циљ је наставе грађанског образовања, што значи да од квалитета грађанског образовања у доброј мјери зависи и квалитет јавног мњења.

Све што је речено кореспондира циљевима демократског друштва.

„Један од објављених циљева демократских друштава је да упознају младе свих нивоа и могућности и интереса са својим грађанским наслеђством и својим правима и одговорностима грађана.“ (Брансон, 2002:19).

Али зашто уопште треба да упознајемо младе са њиховим правима и обавезама?

Зато што је то, у ствари, припрема за њихов живот у савременим условима, који ће од њих захтијевати да буду активни и одговорни грађани.

Та политичка пропедеутика јесте споменута врста социјализације, а политичка култура којом она резултира припада активним и одговорним грађанима.

И још једном да подвучемо, похађање наставе која је у служби демократски настројене политичке социјализације и формирања исте такве политичке културе од изузетног је значаја за будућност једног друштва.

Зато, неће бити лако држави која бјежи са часова грађанског образовања.

Литература

Алекси, Р. (2011) *Институционализација људских права у демократској уставној држави*; у: *Људска права: преиспитивање идеје*, пр. Ђ. Павићевић, Службени гласник, Београд.

Аристотел (1975) *Политика*, Београдски издавачко-графички завод, Београд.

Алмонд, Г. А; Верба, С. (1972) *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton.

American Government and Politics in the Information Age, (2016) University of Minnesota Libraries Publishing, <http://open.lib.umn.edu/americangovernment/>

Брансон, М. С. (2002) *Савремени изазови грађанског образовања*; у: *Демократија и људска права*: зборник радова, Цивитас Босне и Херцеговине, Сарајево.

Брансон, М. С. (1998) *The Role of Civic Education*, http://civiced.org/papers/articles_role.html

Вујадиновић, Д. (2008) *Цивилно друштво и политичка култура*; у: *Филозофска истраживања* 109, Год. 28. Св. 1. Хрватско филозофско друштво, Загреб.

Вујичић, В. (1997) *Појам политичке културе*, Политичка мисао, Вол. XXXIV бр. 4. Факултет политичких знаности, Загреб.

Гејзер, Г. Д. (1996) *Циљеви општег образовања у савременом свету*; у: *Зборник Иновације и традиција у образовању*, пр. Б. Влаховић, Заједница учитељских факултета Србије и Руска академија образовања – Москва, Београд.

Гиденс, Е. (2007) *Социологија*, Економски факултет, Београд.

Дахрендорф, Р. (1990) *Reflections on the revolution in Europe: in a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*, Times Books: Random House, New York.

ДИЈЕТЕ, наставник и школа: идеје за инспирацију и за дјеловање; (2007) избор текстова Инге Еидсвага, ур. Е. Ђулиман и Х. Нилсен, Хелсиншки комитет за људска права Босне и Херцеговине, Сарајево.

Доменац, Ж. М. (1991) *Европа: културни изазов*, Библиотека XX век, Београд.

Ђулиман, Е; Хјортх, Л. (2007) *Градимо мостове, а не зидове!* Хелсиншки комитет Босне и Херцеговине и Хелсиншки комитет Норвешке, Сарајево.

Илић, М. (2002) *Компоненте интерактивне лекције у грађанском образовању*; у: *Демократија и људска права: зборник радова*, Цивитас Босне и Херцеговине, Сарајево.

Илић, М. (2015) *Методика грађанског образовања*, Филозофски факултет Бања Лука – Цивитас БиХ, Сарајево.

Илић, М. (2000) *Респонсибилна настава*, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука.

Мабот, Џ. Д. (1981) *Увод у етику*, Нолит, Београд.

Матић, М; Подунавац, М. (2007) *Политички систем: теорије и принципи*, Факултет политичких наука Београд – Чигоја штампа, Београд.

Меки, Џ. (2004) *Етика: општа теорија о исправном и неисправном*, Плато, Београд.

Недељковић, М. (1997) *Друштвене и институционалне основе васпитања и образовања за демократију*, у: *Зборник – Демократија, васпитање, личност*, Институт за педагошка истраживања, Београд.

Радић, Т. (2009) *Дете, детињство и људска права. Перспектива социологије детињства и социологије хришћанства*; у: *Људска права у хришћанској традицији – зборник*, ур. Р. Биговић, Службени гласник, Београд.

Сингер, П. (2004) *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад.

Станојловић, С. (2002) *Разумијевање младих: Унапређивање социјалних и емоционалних компетенција*, Филозофски факултет, Бања Лука.

Сузић, Н. (1998) *Како мотивисати ученике*, Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске, Српско Сарајево.

Сузић, Н. (2005) *Педагогија за XXI вијек*, ТТ-центар, Бања Лука.

Сузић, Н. (2003) *Утицај кооперативног учења на развој интерперсоналних способности и емоционалности*; у: *Интерактивно учење II*, ур. Н. Сузић, ТТ-центар, Бања Лука.

Сузић, Н. (2001) *Компетенције за XXI вијек*, у: *Интерактивно учење III*, Н. Сузић и сарадници, ТТ-центар, Бања Лука.

Тадић, Јб. (1996) *Наука о политици*, БИГЗ, Београд.

Токвил, д. А. (2002) *О демократији у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад.

Тугендхат, Е. (2003) *Предавања о етици*, Наклада Јесенски и Турк, Загреб.

Хабермас, Ј. (2002) *Јавно мњење: истраживање у области једне категорије грађанског друштва*, MEDITERRAN PUBLISHING, Нови Сад.

Критенден, Ц. (2013) *Civic education*, Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>